

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2013.004>

Руслана Давидюк
(Państwowy Uniwersytet
Humanistyczny w Równem)

Уенерівська еміграція і польсько-радянське прикордонне протистояння на Волині у першій половині 20-х років ХХ ст.

Перша половина 20-х років ХХ ст. на території Західної Волині позначилася жорстким протистоянням і партизанською боротьбою. На нашу думку, особливої уваги заслуговує дослідження ролі уенерівської еміграції у польсько-радянському прикордонному протистоянні цього періоду. У статті на основі широкого кола архівних, опублікованих документів, історіографічних доробків сформульовано низку положень, які характеризують ситуацію у радянсько-польському прикордонні на Волині і місце у ній уенерівської еміграції.

При написанні статті використано документи виявлені у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), у Державному архіві Волинської області (Держархів Волинської обл.) та Державному архіві Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), а також збірники документів, присвячені особі Юрка Тютюнника, діяльності Закордоту. Ситуація у радянському-польському прикордонні у різних контекстах аналізувалося у роботах Тамари Вронської, Володимира Сідака, Сергія Литвина, Андрія Жив'юка та інших.

У кінці 1920 р. армія Української Народної Республіки (УНР) відступила за кордон і була інтернована на території Польщі. Державний центр (ДЦ) УНР в екзилі, Військове міністерство УНР робили все можливе для продовження збройної боротьби за відновлення україн-

ської державності. У зв'язку з цим, у лютому 1921 р. Рада Республіки ухвалила план підготовки партизанських загонів, які мали бути скеровані в Радянську Україну з метою підняти там повстання. „Підготовка загальної повстанчої акції вже давно була перенесена з Польщі на саму Україну”¹ – відзначалося у зверненні Української дипломатичної місії УНР до польського уряду.

За підписом Головного отамана військ УНР Симона Петлюри і начальника штабу Юрка Тютюнника 12 березня 1921 р. було поширено наказ *До Повстанських військ Української Народної Республіки* із закликом „Передавайте з рук до рук, з хати в хату, з села в село”. У документі відзначалося: „Своїм пануванням більшовики доказали, хто вони і чого вони хочуть, що роблять і до чого готуються. Війна без кінця, мобілізації, реквізиції, тижні ріжного здирства [...] Готуймося ж до останнього рішучого бою [...] Коли вся підготовча праця закінчиться, буде виданий наказ про повстання, де буде сказано, що й кому треба робити. А поки готуйтеся до бою. Ні одного неорганізованого вибуху. Чекайте наказу”². Незважаючи на те, що вищеназваний наказ був таємний і оголошенню не підлягав, його текст з'явився у пресі, що змусило порушити питання про розслідування такої ситуації³. Ця і наступні події засвідчували, що у першій половині 20-х років на прикордонній території Західної Волині тривало протистояння різних сил, зокрема радянських, польських, уенерівських.

Зусиллями уенерівської еміграції при Головній команді військ УНР у січні – лютому 1921 р. було створено спеціальний орган – Повстансько-партизанський штаб (ППШ), який перебував спочатку в Тарнові, а з червня 1921 р. у Львові. Штаб мав вирішувати всі питання, пов'язані зі збройною протидією більшовицькій владі. Він контролювався Другим відділом Генерального штабу Польського війська („Двуйка” – польська військова розвідка), мав постачати польську розвідку і контррозвідку службовою інформацією, виконував вказівки щодо оперативної роботи, двічі на місяць подавав звіти про свою роботу⁴. Керівник львівського відділу „Двуйки” Казімеж Фльорек сам звертав-

¹ ЦДАВО, ф. 3696 Міністерство закордонних справ УНР. Канцелярія міністра, оп. 2, спр. 324, арк. 82.

² ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 24, арк. 14–14 зв.

³ Ibidem, арк. 30.

⁴ Т. В. Вронська, *Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст.*, „Ucrainica Polonica”, вип. 2, Київ–Житомир 2008, с. 88.

ся до свого керівництва у Варшаві з проханням надати ППШ якомога більшу підтримку⁵.

У зв'язку з намаганнями створити єдиний антибільшовицький фронт з іншими антирадянськими силами, ППШ налагодив стосунки з Російським політичним комітетом на чолі з Борисом Савінковим. Зокрема, польська поліція повідомляла, що в околицях Корця (на терені Рівненського повіту) було організовано три повстанські відділи, які „планували перейти кордон і співдіяти з повстанцями в закордонній Україні”. До тих відділів належали „прихильники Савінкова, російські монархісти, і прихильники Василя Вишиваного” – підкреслювалося в інформації про формування повстанських комітетів⁶. На підтвердження наводилися дані, що „у Рівному на вулиці Сінній, 13 постійно проживає полковник російської армії, власник дому Теодор Нечасв. У його будинку, переважно вночі, відбувалися зібрання [...] Він був організатором антибільшовицького відділу, на чолі якого поставив свого приятеля Михайла Яковлева, колишнього керівника козачої дивізії, якій мешкав у цьому ж будинку. У кінці липня 1921 р. Яковлев зі своїми людьми, біля 50 осіб, без повідомлення польської влади, виїхав до Корця, перейшов кордон і розстріляв червоноармійця [...] Здійснив збройний напад на канцелярію ‘Особливого відділу’ і повернувся до Корця, залишивши частину своїх людей на радянському боці”. 9 серпня Яковлев і Нечасв були заарештовані і відправлені до Львова⁷.

Нагадаємо, що 18 листопада 1920 р. між Російським політичним комітетом (РПК) у Варшаві на чолі з Борисом Савінковим та Урядом УНР було підписано угоду про військову співпрацю. У 1921 р. РПК змінив назву на Російський евакуаційний комітет, що продовжував співпрацю з ППШ та антибільшовицьку боротьбу, організовуючи диверсійно-повстанські рейди на терени України і Білорусії⁸. Однак до реальної координації дій не дійшло, зокрема через ставлення Савінкова до української державності.

Начальником згаданого ППШ був призначений генерал-хорунжий армії УНР Юрко Тютюнник. Структурно штаб складався з чотирьох відділів: оперативного (керівник – Юрій Отмарштайн), ор-

⁵ Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ. Документи і матеріали, упоряд. В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін, Київ 2011, с. 7.

⁶ Держархів Волинської обл., ф. 1 Волинське воеводське управління державної поліції. м. Луцьк, оп. 2, спр. 33, арк. 11–12.

⁷ Ibidem, арк. 21.

⁸ Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ, с. 138–139.

ганізаційного (полковник Леонід Ступницький, який з 1922 р. жив в Острозі, працював агрономом на Бабинському цукровому заводі⁹), розвідувального (полковник Олександр Кузьмінський), адміністративно-політичного (полковник Йосип Добротворський). Зусиллями штабу на територію України направлялися емісари-маршрутники з літературою, часописами, газетами, листівками, які поширювали інформацію про діяльність і плани уряду УНР¹⁰.

Впродовж 1921 р. до структури Міністерства внутрішніх справ УНР входив Департамент політичної інформації, який складався з шести відділів (загального, внутрішнього, закордонного, реєстраційного, пресового і зв'язку), та військова спецслужба – Розвідочна управа Головної Команди Військ УНР з розвідувальними і контррозвідувальними підрозділами¹¹. Департамент політичної інформації Міністерства внутрішніх справ (МВС) екзильного уряду забезпечував зв'язок з Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР) для збору інформації, проведення пропагандистських заходів, обміну інформацією політичного характеру з іноземними спецслужбами. Те саме можна сказати про розвідувальний відділ: ППШ займався розвідкою у прикордонних смугах, переправляв через кордон агентуру, приймав кур'єрів, опитував осіб, котрі приїхали з території УСРР¹².

Для безпечного переходу кордону зв'язківців та розвідників у березні 1921 р. було утворено два контрольно-розвідувальні (існує назва контрольно-перепускні) пункти у Тернополі та Дубні з низкою підпунктів. Поширення у квітні-травні 1921 р. повстанського руху в УСРР зумовило збільшення кількості контрольно-розвідувальних пунктів до 5 із 14 підпунктами. Вони виникли, крім Тернополя (пункт у Дубні було закрито), у Кременці, Корці, Рівному, Сарнах. Поточну роботу контрольно-розвідувальних пунктів ППШ поблизу радянсько-польського кордону контролювала польська розвідка. У контактах польської „двійки” з ППШ основним було перекидання на радянський бік

⁹ Я. Тинченко, *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, Київ 2007, с. 425; Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771 Архівно-слідчі справи, оп. 2, спр. 2413, арк. 134.

¹⁰ С. Литвин, *Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки*, „Воєнна Історія”, 2002, № 5–6 [on-line] www.warhistory.ukrlife.org.

¹¹ В. С. Сідак, Т. В. Вронська, *Спецслужба держави без території: люди, події, факти*, Київ 2003, с. 27.

¹² В. Сідак, *Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період*, „Воєнна Історія” 2002, № 3–4, [on-line] www.warhistory.ukrlife.org.

українців для подальшої розвідувальної роботи¹³. У результаті ППШ переправив до Радянської України в червні 1921 р. 137 старшин армії УНР – організаторів повстанського руху, у липні – серпні – 144¹⁴. У 1921 р. начальниками пунктів у Тернополі, згодом у Сарнах були Іван Бабич (розстріляний більшовиками 21 листопада 1921 р. біля м. Базар на Житомирщині)¹⁵, Леонід Головка-Левицький (сотник армії УНР, учасник Другого Зимового походу)¹⁶.

У зв'язку з поширенням антибільшовицького руху, уряд УСРР звертався з численними нотами протесту, звинувачуючи польську сторону у порушенні умов Ризького договору. Державне політичне управління (ДПУ), оволодівши даними про антибільшовицьку мережу в Радянській Україні, арештувало майже весь склад Центрповстанкому та ліквідувало близько 6 тисяч повстанських груп і загонів, що заздалегідь прирекло майбутній похід на невдачу¹⁷. Після поразки Другого Зимового походу спецслужби уряду УНР перейшли до тактики створення на радянській території підпільних організацій для підготовки антибільшовицького виступу. Поширювалася інформація, що на території Радянської України серед населення „найбільший успіх має Головний отаман С. Петлюра [...] Ім'я Петлюри на Лівобережжю осяяно ореолом визволення. На Полтавщині появились старовинні кобзарі, які співають думи про С. Петлюру. Ходять легенди, чекають Петлюру на Харківщині, на Катеринославщині та Чернігівщині, також на Київщині і в східній частині Поділля”¹⁸.

Однак, ДПУ УСРР швидко викрило уенерівські організації. Тільки впродовж серпня 1922 – березня 1923 рр. відбулось декілька судових процесів, зокрема над членами „Козачої ради Правобережної України” (24 серпня–1 вересня 1922 р., Київ), „Волинської повстанської армії” (7–18 березня 1923 р., Житомир)¹⁹ та інших. Весною 1922 р в УСРР

¹³ Т. В. Вронська, *Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст.*, с. 88.

¹⁴ В. Кучер, *Партизансько-Повстанський штаб як центр проти більшовицького руху опору на Україні 1921 року*, „Воєнна Історія” 2011, № 1(55), с. 41.

¹⁵ *Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ*, с. 43.

¹⁶ *Ibidem*, с. 178.

¹⁷ С. Литвин, *Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки*, „Воєнна Історія” 2002, № 5–6 [on-line] www.warhistory.ukrlife.org.

¹⁸ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 80, Доповіді про положення на Україні. 11 березня 1922 р., арк. 7.

¹⁹ А. Жив'юк, І. Марчук, *Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від „червоного терору” до боротьби з інакодумцями*, [в:] *Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 1, упоряд. А. Жив'юк, Рівне 2006, с. 13.

був оголошений суцільний червоний терор, блокувалося кожне село і містечко, розстрілювали всіх, хто був найменшою мірою причетний до „петлюрівського руху”²⁰. Після „переходу” на радянський бік у 1923 р. генерала Ю. Тютюнника, активізувалося проникнення більшовицьких агентів в емігрантське середовище на території Польщі з метою їх дискредитації.

Отже, на початку 20-х років ДЦ УНР та його спецслужби не змогли реалізувати свої плани. До цього спричинилася боротьба більшовиків з повстанським рухом, поширення амністій, впровадження політики НЕПу, яка певною мірою примирила селянство з радянським режимом.

Однак, як припускають відомі дослідники цієї проблеми В. Сідак і Т. Вронська, у наступні п’ять років, тобто до 1926 р., робота унерівської спецслужби тривала, але у звуженому обсязі²¹. Це, зокрема, засвідчує діяльність Михайла Палія-Сидорянського, який поселився у м. Ковель і продовжував антибільшовицьку боротьбу. Влітку 1922 р. з повстанським загоном він переходив у Радянську Україну. „Михайло Палій-Сидорянський у 1923 р. був затриманий польською поліцією і 5 місяців відбував покарання у Львівській в’язниці. У вересні 1924 р. перебрався до Чехо-Словаччини і вступив на гідротехнічний підвідділ інженерного відділу Української Господарської академії. Пізніше звертався до Ю. Тютюнника за фінансовою допомогою, і через складне фінансове становище і суперечки серед еміграції розглядав можливість повернення в УСРР”²². 11 серпня 1922 р. Юрій Тютюнник у листі до Антіна Пузицького писав: „Все побільшую число своїх учнів і роблю на Україні те, що наші вороги звуть ‘контрреволюцією’. І працюють хлопці. Все сходу: динаміт, бомби, ціаністий калій, селянська лопата, що підкопує рейки на залізницях і т. п. Невеликі партизанські загоны від 50 до 300 люду ріжуть і ріжуть ворогів. Недавно вирушив в рейд наш ‘хоробрий і славний Палій’, добірається вже до Дніпра. Дав я йому свою власну гвардію, що переховував під кордоном, непогано озброївши”²³. Уродженець с. Старостинці Погребищенського району Вінницької області Іван Трейко у листопаді 1922 р. переправився у Польщу, де готував похідну повстанську групу. У цей час цен-

²⁰ С. Литвин, *Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки*, „Военна Історія” 2002, № 5–6 [on-line] www.warhistory.ukrlife.org.

²¹ В. С. Сідак, Т. В. Вронська, *Спецслужба держави без території: люди, події, факти*, с. 28.

²² *Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ*, с. 25.

²³ *Ibidem*, с. 30.

тром підготовки українських повстанців і розвідників стало місто Рівне²⁴. У червні–жовтні 1923 р. Трейко очолив Київський повстанський загін, а на початку 1925 р. діяв у районі Білоцерківської, Бердичівської та Уманської округи. У тому ж році, припинивши боротьбу, поселився у с. Самостріли на Волині²⁵.

Хоча ДЦ УНР та його спецслужби співпрацювали з владою Другої Речі Посполитої, польські народові-демократи ставились до них насторожено. Розпорядженням МВС Польщі від 8 червня 1921 р. окреслювалася територія, на якій заборонялося проживати українським емігрантам, що прибули до 12 жовтня 1920 р., і великій кількості звільнених з таборів інтернованих військових. До заборонених територій належала Східна Галичина, Західна Волинь і Західне Полісся, де влада боялася піднесення українського руху на їх етнічних землях²⁶. Ендеки вважали, що „Волинь (і навіть всі креси) покриті цілою низкою різноманітних таємних національно-українських банд, як більшовицьких українських організацій у формі УСДП, тютюниківських організацій, УНПО, котрі у випадку вибуху українського повстання будуть виступати проти Польщі”. Вважалося, що запобігти цьому можна через „виселення з прикордонних теренів вглибину Польщі всіх інтернованих українських солдат та офіцерів і розселення їх в Польщі якнайменшими групами. У такий спосіб вони будуть позбавлені можливості здійснювати шкідливий вплив на місцеве населення і це дасть можливість впорядкувати стосунки на кресах”²⁷.

11 квітня 1922 р. рівненський староста звертався до начальника шостого району в Корці з вимогою „не зволікаючи розпочати акцію з метою викриття осіб, які брали участь у боротьбі проти більшовиків і котрі отримали у Польщі права азилу. З огляду на те, що багато з тих осіб без дозволу приїхало з визначеного їм місця до Рівненського повіту, уповноважуємо до проведення ревізії і розшуків”²⁸. Отже, після поразки Другого Зимового походу польська влада усіляко намагалася обмежити вплив і присутність уенерівської еміграції на західноукраїнських землях.

²⁴ Ю. Каліберда, *Іван Трейко: повстанський отаман (1917–1921), генерал-хорунжий УПА (1940–1945)*, „Воєнна Історія” 2011, № 1(55), с. 76.

²⁵ *Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ*, с. 220–221.

²⁶ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 473, арк. 20.

²⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 33 Прокуратура Рівненського окружного суду, оп. 4, спр. 3, арк. 25.

²⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 30 Ровенське повітове староство, оп. 18, спр. 104, арк. 97.

У першій половині 20-х рр. надзвичайно складною справою у Другій Речі Посполитій залишалася охорона кордону. Офіційно польсько-радянський кордон рахувався закритим для руху населення обох держав, а його перехід допускався лише у спеціально визначених прикордонних пунктах для репатріантів (на території Волині це: міста Корець, Острог, Шумськ, Ланівці та залізнична станція Оженін (на залізничній лінії Здолбунів-Шепетівка)²⁹), але фактично перехід кордону був повсякденним явищем. У рапорті Міністерства закордонних справ Польщі у серпні 1921 р. повідомлялося: „Східний кордон Республіки Польща охороняється ненадійним чином, перехід кордону в той чи інший бік без будь-яких документів не являє собою труднощі. Більшість людей потрапляють у Польщу через прикордонні пункти з допомогою великих чи малих грошових сум. Перехід кордону в той чи інший бік можливий за мінімальну суму 100–150 польських злотих”³⁰.

Намагаючись протидіяти більшовицькій розвідці, польська влада рекомендувала старостам прифронтових повітів звертати увагу на жебраків, що з’являлися у їхньому повіті, доставляти їх до начальників районів. 14 листопада 1921 р. старостам Волинського, Поліського, Новогрудського воєводств рекомендувалося звертати увагу „на загальні скупчення людей у свята перед костелами чи на ярмарках, торгах і інших місцях, де зазвичай з’являються жебраки. При викритті агітаційної діяльності належить діяти з повною категоричністю, щоб не лише виявити дану особу, але і всю організацію, яка може мати розгалуження по всьому краю. Належить діяти у порозумінні з усіма владними органами, з військовими і жандармерією з метою спільних дій”³¹.

У кінці 1920 р. було створено прикордонну міліцію, з вересня 1921 р. – митні батальйони (баони цельні) – державну військову формацію для охорони державного кордону, яка у листопаді 1922 р. була перейменована на прикордонну стражу. В Інструкції про охорону східних кордонів Польщі 3 вересня 1921 р. роз’яснювалося, що баони цельні підпорядковуються староству, на території якого вони розташовувалися і мають право застосовувати всі можливі засоби, включно із використанням зброї³². Генерал Олександр Удовиченко висував план залучення на службу до баонів цельних інтернованих вояків армії УНР, однак

²⁹ Ibidem, арк. 253.

³⁰ „Закордон” в системі спецслужб Радянської України. Збірник документів, ред. В. С. Сідак, Київ 2000, с. 129.

³¹ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 104, арк. 16.

³² Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 12, арк. 1–3.

польський Генштаб відкинув такі пропозиції³³. Польсько-радянський кордон, який територіально прилягав до Волинського воєводства охороняла державна поліція Волинського (ХІІІ) округу, а з 1 липня 1923 р. за безпеку кордонів відповідали повітові підрозділи, що у межах повітів становили підсектори (Рівненський, Острозький і Кременецький)³⁴. „Поліцейські один від одного стоять що два чи три кілометри, тому охорона кордону перетворюється на ілюзорну, тим паче, що прикордонна територія вкрита лісами, що уможлиблює її перехід, адже місцеве населення досконало знає дороги і стежки, що йдуть через кордон і допомагають шпигунам, як з одного чи іншого боку. Родини, що живуть на польському боці використовуються як шпигунські і деструктивні елементи” – наголошували польські чиновники³⁵.

Восени 1923 р. на територію Західної Волині і Полісся було введено додаткові армійські частини, збільшено число поліції, але охорона волинської ділянки східного кордону не виправдала сподівань уряду. Представники коменди державної поліції у Луцьку в листі до головного коменданта державної поліції у Варшаві зазначали, що „штату поліції не вистачає для контролю над великою територією Волині [...] Мусимо взяти до уваги нестачу телефонів, нестачу кінної поліції. У поліції є ще відсоток людей випадкових, невідповідних, практичне та теоретичне навчання поліції бажає кращого [...] Потрібно розширити сітку постерунків, збільшити штат поліції на 300 людей і збільшити кількість коней”³⁶. На середину 1924 р. „на один кілометр кордону припадало три замість п’яти постерунків, у результаті чого прикордонна охорона нараховувала біля 60–65 % потрібної кількості”³⁷.

Неспроможність державної поліції забезпечити порядок на прикордонних територіях змусила владу створити спеціальну військову формацію для охорони кордону. 12 вересня 1924 р. Міністерство військових справ видало наказ про створення Корпусу охорони прикордоння (КОП). Першочерговим завданням КОПу було припинення нелегальних порушень кордону, боротьба з контрабандою, співпраця з військовими силами тощо. До складу Волинської бригади КОПу

³³ *Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ*, с. 161.

³⁴ О. В. Разиграєв, *Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 рр. Монографія*, Луцьк 2011, с. 328.

³⁵ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 25–25 зв.

³⁶ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 339–339 зв.

³⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 35.

входило три батальйони та три ескадрони кавалерії, її особовий склад нараховував понад дві тисячі сімсот офіцерів та солдат³⁸.

Дослідники називають 1923 р. часом оптимізації структури польської розвідки, коли відбулася реорганізація II відділу Генерального штабу збройних сил Польщі. Розвідку на території УСРР здійснювали підпорядковані „двійці” резидентури, експозитури та територіальні „пляцувки” (розвідпункти). Так, 6-та експозитура охоплювала північно-західну частину УСРР, а 5-та проводила розвідку на території Радянської України. Їй підлягали два постерунки – у Тернополі та Рівному. Постерунок у Рівному обслуговував колишню Волинську губернію та частину Лівобережжя і керував чотирма „пляцувками” – у Здолбунові, Острозі, Корці, Рокитному³⁹.

Більшовицькі спецслужби також проводили активну роботу у радянсько-польському прикордонні. Еммануїл Квірінг ще у 1919 р. визначив завдання партії в західноукраїнських районах: „Відторгнення від УСРР значної частини Волині з українським населенням у декілька мільйонів душ і приєднання Східної Галичини до Польщі ставлять перед нашою партією і урядом нову задачу: взяти під своє ідейне і організаційне керівництво революційний рух, який в результаті польської окупації буде наростати у цих регіонах. Що цей рух неминучий, я вважаю не потребує доказів, також як і те, що це буде рух переважно селянський, виявиться у форму бунтів – повстань українського селянства проти польських поміщиків – панів [...] Засоби боротьби – збройне повстання [...]”⁴⁰.

Для реалізації поставлених завдань паралельно з ДПУ УСРР на західноукраїнських землях розпочав роботу Закордонний відділ Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) – Закордот⁴¹. Вперше він згадується у протоколі № 4 засідання ЦК КП(б)У від 21 травня 1920 р., коли було ухвалено „розвідувально-інформаційну роботу зосередити при ЦК, організувавши відповідний відділ”. Незабаром було розроблено Положення про цей

³⁸ Л. В. Юрчук, *Репресивні органи польської влади в боротьбі проти українського національно-визвольного руху у прикордонних повітах Волинського воєводства (1921–1939 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*, Львів 2010, с. 10–11.

³⁹ Т. В. Вронська, *Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст.*, с. 88.

⁴⁰ ЦДАГОУ, ф. 1 Центрального Комітету Комуністичної партії України, оп. 20, спр. 13, арк. 1.

⁴¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 139, арк. 1–1зв.

відділ⁴². Проведенням агентурно-розвідувальної та інформативної роботи на Волині займалося Київське відділення Закордоту. Ставилося завдання „проникати у петлюрівські загони з метою отримання інформації і доказів, що ці організації підтримуються польським урядом”. Закордот мав утворювати невеликі загони, які повинні були діяти, як петлюрівські⁴³. Зокрема, секретний співробітник Марк Турбілов 25 березня 1921 р. повідомляв Київський відділ Закордоту ЦК КП(б)У: „Після прибуття у Рівне, я поставив собі завдання зв’язок з селами і дізнання настроїв селянства щодо польської влади [...] Я зв’язався з трьома селами Сдолбица, Новоселкі, Дирма [правильно – Здовбица, Новосілки, Дермань – авт.]. Настрої селян негативні до польської влади, я організував їх і зробив наліт на Корець [...] Дізнався, що поблизу м. Рівне, у с. Дворець, с. Басів Кут [нині це територія м. Рівного – авт.] утворена таємна петлюрівська організація з дозволу польської влади [...] Було вирішено влитися мені у цю організацію з метою збирати відомості і перспективи петлюрівських замислів”⁴⁴. У травні 1921 р. Турбілова заарештувала у Рівному поліція⁴⁵. Для проведення роботи на території Польщі начальник Закордоту ЦК КП(б)У в Харкові Ф. Маркус видав голові обласного комітету в Рівному Русакову 30 каратів брильянтів⁴⁶.

У планах Закордоту територія Другої Речі Посполитої була поділена на три частини: 1) Центральна Польща; 2) Східна Галичина; 3) Волинь, Поділля і Білорусія. На цих територіях були утворені „обласні комітети Закордоту”. У доповіді Ф. Маркуса повідомлялося: „У травні 1921 р. завершено перекидання на Волинь групи працівників, біля 30, для партизанських дій. Почато організацію військової бази в районі Дубно”⁴⁷. У прикордонній смузі утворювалися так звані переправи, через які здійснювався перехід людей, амуніції та зброї через кордон. На Волині такі переправи діяли у місцях Славута – Острог, Звягель – Корець, Олевськ – Сарни⁴⁸. Кожна переправа мала трое службовців і дві пари коней. Зусиллями Закордоту утворювалися повітові і гмінні трійки, організовувалися терористичні групи, повстанські загони. У Рівному діяла „губернська трійка” на чолі з Онищенком–Христи-

⁴² В. О. Коренюк, „Закордот” у системі спецслужб радянської України, „Воєнна Історія” 2002, № 1 [on-line] www.warhistory.ukrlife.org.

⁴³ „Закордот” в системі спецслужб Радянської України, с. 122.

⁴⁴ Ibidem, с. 73–74.

⁴⁵ Ibidem, с. 152.

⁴⁶ Ibidem, с. 137.

⁴⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 408, арк. 22–29.

⁴⁸ „Закордот” в системі спецслужб Радянської України, с. 107.

чем, у Дубні – „повітова трійка” на чолі з Блощук–Білінським. Члени Закордоту організували напад на місцеві державні установи у Дубні, на маєток поміщика Юзефа Карвицького, пост поліції, волосне правління і пошту в Мізочі⁴⁹. У 1921 р. на території Волині діяли загони Островського (200 осіб), Василевського (60 осіб), Русакова (17 осіб)⁵⁰.

У липні 1921 р. польська поліція провела арешти співробітників Закордоту⁵¹. Після викриття „Закордоту” прикордонна територія стала покриватися торгівельними організаціями „Внешторгу”. Польська влада наголошувала, що „для належного очищення стосунків на кордоні потрібно навести лад з різними фірмами і особами, які займаються торгівлею з радянською Росією”⁵².

Агентура ДПУ УСРР для підготовки шпигунсько-диверсійних кадрів відкривала спеціальні школи в Олевську, Житомирі, Козятині, Коростені, Славуті. У першій половині 20-х років на Західній Волині продовжували діяти прорадянські організації: Українська народна повстанська організація (УНПО), Західноукраїнська народно-революційна організація (ЗУНРО), Українська червона повстанча армія (УЧПА) тощо⁵³. У квітні 1924 р. польська поліція викрила УНПО, відому ще під назвою Українська революційна повстанська організація, яка з липня 1923 р. діяла на території Острозького, Кременецького, Рівненського, Дубенського повітів. Метою організації було проведення терористичних акцій, підпалів, нищення залізничних колій, мостів. Планувався напад на постерунок у Здолбунові, а після великодніх свят при допомозі більшовицьких сил мало розпочатися повстання з метою приєднання Волині до Радянської України. Центр організації знаходився у Харкові, його відділ у Славуті очолювали Семенов і Розенберг. Організація складалася з системи революційних сільських трійок, гмінних революційних трійок та начальників районів, які контактували безпосередньо з Семеновим. Учасникам організації присвоювали псевдоніми, вони комунікували між собою за допомогою шифрів, гасел та відзивів. Для вступу до організації практикувалося заповнення спеціальних декларацій, які по лінії Мощаниця–Дубенський повіт–Здолбунів–Острог передавалися через Славуту до Харко-

⁴⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1039, арк. 3–4, 18.

⁵⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 408, арк. 43; О. Р. Купчик, *Волинь в експорті більшовицької революції до країн Європи (1920-ті роки)*, „Ucrainica Polonica”, вип. 2, Київ–Житомир 2008, с. 45.

⁵¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1039, арк. 1–5.

⁵² Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 25–25 зв.

⁵³ М. Кучерепа, *Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)*, Луцьк 1994, с. 18.

ва⁵⁴. УНПО за своїми завданнями і діями була подібна до Закордоту, з тією відмінністю, що членами Закордоту були мешканці Радянської України, а до УНПО залучали місцевих жителів, загітованих більшовиками. У названій справі польською владою було заарештовано та засуджено більше 100 осіб⁵⁵.

З радянського боку „прикордонні пункти посилені радянською кавалерією” – відмічалось у місячному звіті староства про робітничий і суспільно-політичний рух на території Рівненського повіту за листопад 1923 р.⁵⁶ та за березень 1924 р.⁵⁷ Крім того, більшовицька влада намагалася здійснювати морально-ідеологічний та пропагандистський тиск на населення прикордонних районів. Згідно інформації старости Острозького повіту 27 січня 1924 р., на радянському боці відбулася скорботна маніфестація (у зв'язку зі смертю Володимира Леніна), у якій взяло участь цивільне населення, військові і музичний оркестр. Маніфестанти з червоними прапорами підійшли до прикордонного стовпа, виголошуючи гасла, маршем відійшли вглибину своєї території⁵⁸. 20 лютого 1924 р. з радянського боку, за 20 метрів від кордону, проходила маніфестація з приводу 6-ї річниці утворення Червоної армії, виголошувалися промови на побудованій з цього приводу трибуні, а біля приміщення прикордонного постерунка були знайдені комуністичні відозви⁵⁹.

На прикордонній ділянці Кременецького повіту 27 лютого 1924 р. з боку радянського села відбувся похід, учасники якого дійшли до кордону і затрималися біля села Ходаки, що лежало вже на польському боці. У поході взяло участь до 20 цивільних осіб та 15 радянських солдат, озброєних карабінами та оркестр. Населення с. Ходаки, зваблене звуками музики, почала виходити з будинків, щоб побачити радянські урочистості. Охорона постерунку усіяло запобігала згромадженню мешканців села на кордоні. Під час акції промовці вихваляли радянський устрій, ганили Польщу, казали, що вона є республікою лише для буржуазії, великих поміщиків і поліції⁶⁰. Подібні маніфестації відбувалися на території Рівненського та Острозького повітів⁶¹.

⁵⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 2, спр. 2392, арк. 283 зв.

⁵⁵ Ibidem, арк. 71.

⁵⁶ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 9.

⁵⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 38.

⁵⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 5, арк. 89.

⁵⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 20–22.

⁶⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 5, арк. 124.

⁶¹ Ibidem, арк. 125.

З кінця 1924 р. на території Волині розпочало діяльність Українське національне козацьке товариство (УНАКОТО), заклавши тут два Коші. Польська поліція у березні 1925 р. повідомляла, що ця організація через спеціальних кур'єрів підтримувала контакти з Повстанським штабом УНАКОТО у Житомирі, що там працюють колишні інтерновані українські військові, які повернулися до Радянської Росії⁶².

У місячному звіті про політичні рухи на території Волинського воєводства за січень 1925 р. відзначалося: „Загальна ситуація не покращилася. Не вистачає роботи, дорожнеча, утруднення кредитів і високі податки [...] Подібний стан створює досить сприятливий ґрунт для акцій виїзду та комуністичної агітації. Якщо додати до цього абсолютно недостатню охорону кордону, безупинні напади диверсійних банд, що нищать доробки місцевого населення на прикордонні, яке живе під страхом страти у кожну хвилину життя, то загальна ситуація на території воєводства залишає бажати кращого”⁶³.

Однак, з середини 1925 р. ситуація дещо стабілізуватися. Почали приносити результат дії польської влади у різних сферах життя, зокрема поліційні репресії, також зміцнення охорони польсько-радянського кордону загонами КОПу⁶⁴. Однак, думається, що основною причиною став спад у другій половині 20-х років більшовицького партизанського руху. Політбюро ЦК Російської Комуністичної партії (більшовиків) 25 лютого 1925 р. ухвалило рішення про припинення „активної розвідки”. Натомість, у сусідніх з Радянським Союзом (СРСР) державах мали бути організовані строго законспіровані пункти для вивчення військових об'єктів, встановлення зв'язку з потрібними людьми, заготовки матеріалів та ін. У радянській прикордонній зоні організовувались законспіровані невеликі бойові групи з необхідним озброєнням, завданням яких була „дезорганізація ворожого тилу і партизанська війна”. Проведення вказаних заходів покладалось на Реввійськграду СРСР, а відповідальність за стан кордонів і перехід через них партизан – на органи ДПУ. Політбюро ЦК КП(б)У 25 серпня 1926 р. прийняло постанову про пом'якшення прикордонного режиму для селян у прикордонній смузі, що надавала дозвіл випасати худобу, користуватись очеретами, болотами, ловити рибу і т.п.⁶⁵ Як наслідок, польською владою „у серпні 1925 р. зафіксовано зменшення

⁶² Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 1081, арк. 50–50 зв.

⁶³ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 15, арк. 111.

⁶⁴ В. Козира, *Політика міністерства внутрішніх справ Польської республіки щодо східних кресів у 1918–1926 рр.*, „Ucrainica Polonica”, вип 2, Київ–Житомир 2008, с. 35, 38.

⁶⁵ А. Жив'юк, *Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині*, с. 12.

кількості нелегальних переходів кордону, ніж у попередні місяці. Випадків диверсій і шпигунства в серпні 1925 р. у Волинському воєводстві не зафіксовано⁶⁶.

Поряд з цим, агентура ДПУ не припиняла роботу, одним з напрямків якої стала підготовка і проведення терористичних актів проти діячів УНР. Як відомо, найбільш резонансним стало вбивство Симона Петлюри. У тому ж 1926 р., 19 червня, біля 21–22 години у власному будинку с. Городок Рівненського повіту пострілом через вікно був вбитий колишній командуючий Північної групи військ УНР Володимир Оскілка. Він був відомий тим, що 29 квітня 1919 р. підняв у Рівному заколот проти Симона Петлюри, з 1922 р. очолював Українську народну партію з центром у Рівному. Проводячи слідство, польська поліція прийшла до висновку, що „вбивство Оскілка має політичний характер і, як свідчать факти, було виконане з доручення ГПУ”⁶⁷. Ще на початку 1926 р. у листі з Праги Полімарчук застерігав Оскілка про замах⁶⁸. З великою долею ймовірності поліція припускала, що вбивцею отамана був більшовицький агент Григорій Гордієнко, якого у день вбивства бачили у Городку. Він долучив до шпигунської служби Антона Блаженчука, затриманого поліцією 1 квітня 1926 р. за нелегальний перехід кордон, який підтримував контакти з представниками ГПУ, зокрема Прокоп'юком Дніпровським. Останній і назвав прізвища „шкідливих” для радянської влади людей, серед них Володимира Оскілка. Впевнили більшовиків у небезпечності колишнього отамана його сприяння диверсіям на радянському кордоні⁶⁹.

У 1927 р. завербований ДПУ житель с. Самостріли Павло Підстригач здійснив замах на життя Івана Трейка-Хойнацького. Поранивши колишнього сквирського отамана в обличчя, більшовицький агент перейшов до СРСР⁷⁰. Зауважимо, що рідний брат Павла Підстригала, Іван працював війтом у с. Межирічі і мав тісні контакти з уенерівською еміграцією, а третій брат Василь був активістом українського культурно-освітнього життя в умовах Польщі. Приклад цієї сім'ї черговий раз засвідчує, що ідеологічна боротьба торкалася рідних людей і часто розділяла родини.

⁶⁶ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 19, арк. 164–165.

⁶⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1136, арк. 3.

⁶⁸ Ibidem, арк. 5.

⁶⁹ Ibidem, арк. 3.

⁷⁰ Р. Коваль, *Трагедія отамана Волиня*, Київ 2002, с. 97–98; Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ, с. 220–221; А. Жив'юк, *Самострілівська десятка, Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 1, Рівне 2006, с. 352.

На нашу думку, критичний аналіз літератури та джерел дає підстави зробити висновок, що ситуація у польсько-радянському прикордонні у першій половині 20-х років характеризувалася загостренням протистоянням уенерівських, більшовицьких та польських сил. Незадовільна охорона кордону, перехід якого був повсякденним явищем, ускладнювало ситуацію. Морально-ідеологічний та пропагандистський тиск, проникнення більшовицьких агентів в уенерівське середовище, терористична діяльність, підготовка шпигунсько-диверсійних кадрів призводила до переваги органів ДПУ над уенерівськими силами, яких до певної межі підтримувала польська „двуїка”.

Після травневого перевороту 1926 р. та повернення до влади у Польщі Юзефа Пілсудського, активізувалася діяльність уенерівської розвідки, яка фінансувалася польською стороною. Було дозволено утворити Генеральний штаб військового міністерства екзильного уряду УНР. Однак, як і раніше, радянські органи держбезпеки проводили активну і досить успішну роботу по виявленню і знешкодженню агентів уенерівської спецслужби.

Summary

Ukrainian National Republic (UNR) emigration and Polish-Soviet border conflict in Volyn in the first half of the 1920s

The research paper is devoted to the study of issues related to the opposition between the Bolshevik, Polish, and UNR forces in the border area of Western Volyn in the first half of the 1920s. With the efforts of the Ukrainian political emigration The Rebel-Partisan Headquarters was formed and it was controlled by the Second Division of the General Staff of the Polish Armed Forces. It solved issues related to the armed resistance to the Bolshevik regime. For the most part, the UNR forces lost in a fight with the Bolshevik special services: lack of personnel and low level of their training played the role. The situation was complicated by the penetration of the Bolshevik agents into the UNR background and inadequate protection of the Polish-Soviet border. Actions of the Polish authorities and the suspension of «the active intelligence» of the Bolsheviks led to stabilization of the situation on the border in mid 1925. After this the work of the State Political Administration continued through acts of terror and destruction of the UNR emigration.

Emigracja Ukraińskiej Republiki Ludowej i polsko-sowiecka walka przygraniczna na zachodnim Wołyniu w pierwszej połowie lat 20. XX wieku

Artykuł omawia niewypowiedzianą wojnę toczoną na przygranicznym obszarze Wołynia pomiędzy siłami URL, polskimi i sowieckimi w pierwszej połowie lat 20. XX wieku. Utworzony przez ukraińską emigrację polityczną przebywającą na terenie II Rzeczypospolitej Sztab Powstańczo-Partyzancki, kontrolowany przez Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, nadzorował i koordynował całość spraw dotyczących walki zbrojonej przeciw władzy sowieckiej. Siły URL zwykle przegrywały z sowieckimi służbami specjalnymi głównie przez brak odpowiednich kadr i niski poziom ich kwalifikacji. Agenci sowieccy skutecznie infiltrowali środowiska URL i wykorzystywali słabą ochronę granicy polsko-sowieckiej. Sformowanie w 1924 r. Korpusu Ochrony Pogranicza oraz wzmożone zwalczanie przez władze polskie sowieckiego „wywiadu aktywnego” ustabilizowało sytuację na wołyńskim pograniczu do połowy 1925 r. Wkrótce jednak sowieckie Państwowy Zarząd Polityczny wznowił działalność na obszarze II Rzeczypospolitej w postaci kolejnych akcji terrorystycznych, nasilił infiltrowanie środowisk emigracji URL oraz podjął wysiłki w celu ich dezintegracji.